

МАРГРЕТА ГРИГОРОВА

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

✉ margretag@yahoo.com

ДЖОУЗЕФ КОНРАД И БЪЛГАРСКАТА МАРИНИСТИКА От 20-те години на XX век до началото на XXI век

Анотация:

Текстът разглежда форми на творческа рецепция на творбите на Джоузеф Конрад. Фабулата, която наблюдаваме, е свързана с преодоляването на съществуващия български „проблем“ с морето и с развитието на морското ни самоопределение от 20-те години на 20 век до началото на 21 век с условна граница Втората световна война. Основният тип автор, при който търсим форми на творческо докосване и типологична близост, това е писателят-моряк като творец, който се намира в активна връзка с морето и пренася своя опит, знание и визии в литературата. Такива са и Върбан Стаматов (1924–1998), и столетният капитан далечно плаване Васил Вълчанов (р. 1915 г), капитанът далечно плаване Васил Дачев (р. 1932), писателите маринисти Никола Радев (1940–2016), Тодор Велчев Корувев, наричан „Морският вълк“ (1935–2010). Морската проза на Конрад обаче влиза в съзвучие и с автори като Добрин Василев (1893–1957) и Борис Априлов-Ахото (1921–1995), които не са професионални моряци, но са влюбени в морето. Жанровият обхват, който вземаме под внимание, включва както белетристични творби, така и пътеписни и мемоарни книги.

Ключови думи:

Джоузеф Конрад, българска мариристика, влияния, алузии, типологични паралели

Текстът е посветен на 160-ата годишнина от рождението на Джоузеф Конрад и представлява нов етап от изследователски проект на творчеството му след издадена (и защитена като голям докторат) монография от авторката. (М. Григорова. *Джоузеф Конрад Коженъовски. Творецът като мореплавател*, Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2011.) Повод за проучването на българската творческа рецепция на Конрад (неправено досега) беше интересът от страна на Центъра по конрадистика (Centre for Conrad Studies) към Люблинския университет „Мария Склодовска-Кюри“ и участието със съавторски доклад (с Петя Цонева) под заглавие “Perspectives on the Contemporary Bulgarian Cultural Space: Conrad, Bulgarians and the Sea” на Шестата конрадилична конференция “Conrad’s Footprints” (юни 2016 г.). Настоящата статия е една по-различна интерпретация на тази тема, обърната към българска аудитория и с препратка към онази част от общата разработка, която е дело на съавторката.

Конрад, морето и разширената вселена

Полякът-английски писател и капитан в Английската търговска флота, известен под името Джоузеф Конрад¹, става мерило за висотата на световната морска проза, макар и далеч да не е само морски писател². В много голяма степен полидискурсивността на неговото творчество също се дължи на морето, което по думите на Марек Пацукевич се оказва и „море на дискурсите“ – то отваря и разширява Конрадовата вселена както в геокултурен и антропологичен, така и в метафизичен и екзистенциален смисъл (Пацукевич 2008: 7). Една от най-изразителните оценки за неговите морски постижения дава големият полски романист Стефан Жеромски, с когото Конрад се сприятелява (и чувства сродство) по време на полското си пътуване през 1914 г. „Морето за него е детска мечта и най-същинско съдържание на неговата епопея – пише Жеромски. – В пресътворяването на океана с помощта на прекрасни и страшни слова е недостижим майстор [...] Говорят, че този чуждоземец пръв показва на англичаните – мореплаватели от столетия – какво представлява морето“ (Жеромски 1964: 201). Несъмнено в тази оценка личи чувството на национална гордост, че поляк-съотечественик е успял да постигне прозрения за морето, враждайки се в чужда литература с водещи маринистични традиции и световна политическа роля.

Признание за отварящата му роля спрямо английската литература произнася и съвременният конрадист Алън Симънс, който казва, че „транснационалният Конрад е в същото време и фигура на прехода в развитието на английската романистика: помага на късновикторианското време да открие теченията на модернизма, внася отчетлива континентална модулация в традициите на английската литература, правейки я по-малко изолирана и островна и по-самоосъзната, отколкото е била в миналото“ (Симънс 2009: XVI).

Маринистичните визии на Конрад имат отварящ, разширяващ ефект както за приемната английска литература, така и за излъчващата го полска, родна традиция. Показателен е фактът, че един от първите рецептивни портрети на Конрад у нас го представя като писател, който разширява родната си литературна традиция с безпредела на морето. В статията на З. Квиечински³ (един от псевдонимите на поета Антони

¹ С полско име Юзеф Теодор Конрад Коженъовски.

² Творчеството на Конрад е обект на голям брой полидискурсивни интерпретации. Четен е и като политически писател, творчеството му е вписано в колониалния, постколониалния и антропологичния дискурс, изследвана е историософията в творчеството му, особеностите на мигрантското му писане и на мултикултурализма му, в прозата му са откривани различни творчески течения. „Историческите, политически и творчески параметри на неговия живот определят и контекстуалното разбиране на творбите му“, посочва Алън Симънс в увода към антологията „Джоузеф Конрад в контекст“ (Симънс 2009: XVI)

³ Фамилията е изписана като Квиецински.

Ланге⁴), преведена и публикувана под заглавието „Полско-английски писател“ в значимото ни списание „Полско-български преглед“ след смъртта на Конрад през 1924 г., четем: „Някои го укоряват, че е лишил Полша от един бележит писател; че вместо на полски, писал е на чужд език. Забравяме обаче, че ако не бяха тези жизнени опити, които той придоби под английски флаг, не би имал този материал, който придоби, и тия широки кръгозори, що се разкриха пред очите му. [...] Конрад внася в полската литература безконечното дихание на широките хоризонти и големи океани“. (Квйецински 1924: 172) Един от първите факти на българската рецепция⁵ на Конрад, тази статия не само изтъква мултикултурната принадлежност на Конрад, но сочи и значението на океанските хоризонти и на мореплавателския опит на твореца, който посвещава, вдъхновява и събужда доверие. Както отбелязва Аспарух Аспарухов, връзката на Конрад с моряшкия свят е обект и на по-късната статия на А. Д. Весова, публикувана в „Българо-британски преглед“ (1930, № 26) (Аспарухов 2002: 338). Още по-важно е кога и как неговото творчество достига до българския преводач, творец и читател и как му въздейства. И в какъв приемен контекст попада.

И досега в българската критика доминира концепцията, която понастоящем е обект на нова дискусия и преразглеждане⁶: че по ред исторически причини българинът, който винаги е притежавал морето в различни негови аспекти, преживява своеобразен парадокс. Векове наред се оказва обърнат „с гръб“ към него и късно го преоткрива в литературата, първо в поезията и после в прозата. Въпреки че морето изглежда на пръв поглед безспорно притежание за българина и българската литература и носи идеята за нашите средиземноморски корени, дълго време се смята, че е било „заклучено съкровище“ за нас. Причини за това, че българинът е „имал проблем“ със своето море и изобщо с морето, са откривани в историята ни, белязана от петвековно турско робство, наложило преди всичко търсенето на прибежище не в морето, а в планината.

⁴ Антони Ланге (1862–1929) е полски поет, преводач, философ, литературен критик, принадлежащ към ранното поколение на модернистичния кръг „Млада Полша“. Статията е публикувана в обновеното от него списание „Астреа“ (1924, № 2). Това е отбелязано в началото на българската публикация, но не е отбелязан преводачът на български.

⁵ Аспарух Аспарухов сочи като първи факт на рецепцията кратка бележка във в-к „АБВ“ от август 1924 г. (Аспарухов 2002: 338). Добавям към този факт посочената очевидно значима публикация от есента на същата година.

⁶ Така например в послеслова на Митко Новков под заглавие „Великото опровержение“ към книгата със спомени на Георги Ингилизов „Морето е тяхното мастило“ опровержението се отнася именно към концепцията, че българинът е обърнат „с гръб към морето“. „Българинът живеел с гръб към морето. Мнение *common sens* общо място. Само че общите места умните хора не ги харесват, стремят се да ги опровергават: виждаме, че биват опровергавани от не един и двама българи, решили, че към морето трябва да се обърнем с лице и да го опишем с любов“ (Новков 2016: 107).

Тази теза продължава да се развива във времето и придобива най-плътен образ при водещия ни маринист, народопсихолог и хронист на връзката ни с морето Върбан Стаматов. Тя е проявена най-ясно в три негови книги „В мъглата. Българинът и морето“ (1992), „Писма от морето“ (1975) и автобиографичната книга „Заложник и беглец за никъде“ (1997). В „Писма от морето“ четем, че „още в зората на съществуването си нашият народ в обкръжение на толкова живи морски цивилизации и народи остава чужд на големите пътища към света“ (Стаматов 1973: 25) и че не е успял да бъде приемник на великите мореплавателски нации. Книгата „В мъглата – българинът и морето“ е старателно проучване на отношението на българина към морето през вековете. Според Стаматов още във фолклора ни се проявява „народната смътна представа за морето като място на чудеса и абсурди, поле за проявление на невъзможното, фантастичното, понякога дори ужасното [...] повече като извор на беди и страдания и на извечна тайна.“ (Стаматов 1992: 254) Често се срещат фолклорни сюжети, в които морето бива превърнато в цветна градина или лозе, но има и такива, които показват, че корените на митологичното световно дърво са в морето, а клоните в небето. Стаматов проучва историята на българските мореплавателски традиции и писаното за тях в международен контекст, работи в най-значимите европейски музеи и библиотеки. Има справедливото самочувствие, че е в правото си да изрази своите възгледи и знания. „Но след като повече от половин век съм живял почти все на море, край море и съм изучавал и размишлявал над почти всички познати текстове, извори и факти, свързани с отношението ни към морето, смятам няма да е грех да сумирам някои свои наблюдения“ (Стаматов 1992: 13–14), пише той в началните страници на книгата си. Но макар и да са събрани множество факти, да са разгледани исторически трудове и литературни творби, личности и идеи, отново доминира сюжетът за неизменното „бягство от морето“, за това, че „националният ни дух се е развивал встрани от идеята за морето“ (Стаматов 1992: 21) и че имаме нужда да открием морето по нов начин, като метафизичен обект. Със сигурност творчеството на Конрад помага в това търсене на морето, в излизането от пейзажната му и приключенска роля и превръщането му в обект на метафизична рефлексия.

Ролята на морето е от решаващо значение за всяка литературна традиция – тя разширява и задълбочава нейния творчески свят. Става така, че Конрадовите творби навлизат в българското културно пространство в момента, когато ние сами започваме да се стремим към преоткриване и реабилитиране на морето, за да разширим своята вселена. Фабулата на Конрадовото присъствие, която наблюдаваме, е свързана по симптоматичен начин с преодоляването на съществуващия български „проблем“ с морето и с историческата генеза на морското ни самоопределение от 20-те години на XX в. (началото на неговата рецепция се синхронизира с дейността на организацията „Български народен морски сговор“

и създаденото от нея морско списание) до началото на XXI в., когато виждаме явното ѝ пребъждане например в пътеписните книги на кап. Васил Дачев (р. 1932), при когото могат да бъдат открити много Конрадови идеи и визии. Това е и времевият обхват на настоящите наблюдения, с условна граница Втората световна война. Те далеч не изчерпват, а по-скоро започват и очертават една възможна перспектива на Конрадовата художествена рецепция, като се спират на някои нейни форми.

И в двете фази важен контекстуален фактор е развитието на България като морска държава – той намира отражение в творчеството на разгледаните тук писатели маринисти и пишещи моряци⁷. Търсим не само преки следи от творчески докосвания и влияния на Конрадовото творчество, но и типологични паралели, светогледна близост и общи концепти, свързани с морето. През първата фаза можем да наблюдаваме начални творчески въздействия, синхронизирани с новото навлизане на морето в нашата литература (Добрин Василев, 1893–1957). През втората фаза търсим Конрадова следа в творчеството на една нова генерация морски автори, 15 от които са представени в закъснялата първа антология на българската маринистика, излязла чак през 2002 г. по идея на Върбан Стаматов (1924–1998)⁸. За много от тях, включително за Стаматов, Конрад е познат и любим автор, спътник и водач в морското посвещение.

Маринистиката на Конрад „придружава“ развоя на нашата морска проза и действия като неин знак, стимул и критерий през XX в. и досега. Докосванията до морските послания в неговата проза са в съзвучие със собствената воля на българина да превърне океанския кръгозор в хоризонт на съществуването си. Познатата идея за ролята на морето в „разширяването на българската вселена“ е изказана в ключовия текст на Стаматов „Океанът“: „Привличаше ме преди всичко уникалното, небивало събитие в живота на българина, което бях доживял и като всяко „морско чадо“ с всички сили исках лично да изпитам – голямото ни излизане в океана и пред света за пръв път в 1300-годишното ни съществуване. Този скок в неизвестното ме теглеше като магнит, покрай другото и защото наистина в съкратени срокове, почти взривно, дори в някои отношения малко прибързано разшири българската вселена; насели я с нови, непознати митове, предизвикателства, знания, професии, полуоткрития и заблуди; за кратко отвори в душите макар и тесен прорез (наистина само за малцина) към широкия свят...“ (Стаматов 1997: 329). Написано в

⁷ Определението „пишещ моряк“ се отнася до автори на книги, които не са професионални писатели, а посягат към писането, за да съхранят мореплавателския разказ на живота си. Така е например със столетния капитан Васил Вълчанов, автор на две мемоарни книги.

⁸ Към нейното създаване се присъединяват маринистите Георги Ингилизов и Никола Радев и я издават 4 години след неговата смърт.

края на ХХ в. (1995) и отнасящо се до пробива в българските мореплавателски позиции през 60-те години на ХХ в., есето на Стаматов показва прогресиращия ход на идеята за разширяващата роля на морето по посока на знание, другост, свобода, безграничност.

Първи „плавания“ на творчеството на Конрад в български води. Ролята на „Морски сговор“: Морската мечта на Добрин Василев

По законите на литературното безсмъртие годината на смъртта на Конрад го преселва в български води. Неговото творчество навлиза в нашето културно пространство точно тогава, когато започваме да градим собствена национална програма, която се стреми да компенсира дългото ни закъснение и негативи – както вече споменахме, това се случва през 20-те години на ХХ в., благодарение преди всичко на организацията „Български народен морски сговор“ (създадена през 1921 г.).

Дейността на тази патриотична организация и създаденото от нея списание, както и значението ѝ за българската маринистика, са чудесно характеризирани от Радка Пенчева в книгата ѝ „Морето на българина“: основната цел на организацията е да популяризира морето и плавателните реки, да активизира отношението към морето, да съдейства за морския просперитет на България, за повишаване на морската ни култура. На тази цел служи и списанието, в което морето е обект на научни и публицистични статии и тема на художествени творби. На страниците му се публикуват поезия и проза от български автори (поети, писатели), така и чужди образци, сред които са Ръдиърд Киплинг, Теодор Щорм, Алексей Новиков-Прибой, Клод Ферер, Чарлз Фингър и много други. Не липсва и Джоузеф Конрад⁹.

По стечение на обстоятелствата списание „Морски сговор“ (неин печатан орган) започва да излиза точно през 1924 г. (когато Конрад напуска този свят). С 20-те и 30-те години можем да свържем и първите факти на творческо влияние върху двама автори – неговия преводач Добрин Василев (който публикува преводи на страниците на „Морски сговор“) и автора на по-късни мемоарни книги Васил Вълчанов (през 30-те млад член на организацията, мечтаещ да стане моряк), на които ще спра по-подробно вниманието си в по-нататъшния ход на текста.

Още в първите броеве на сп. „Морски сговор“, а също и на страниците на списание „Море“ (издавано във Варна) една след друга ваят статии, които укоряват българите, че са занемарили своето море (познатият български самокритичен синдром). Направената самокритика има различни народопсихологически и исторически мотивации, често те звучат с възрожденски патос и в крайна сметка са насочени към стимулиране на връзката с морето. Още в брой 1 на сп. „Морски сговор“

⁹ Вж. подробната картина на облика и съдържанието на списанието (Пенчева 2016: 9–36).

е публикувана статия на Н. Мишев под заглавие „Българите и морето“, в която самокритичният и самоироничен укор е свързан със земеделската природа на славяните (каквито отчасти сме): „Векове, славяните [...] със закъснялото си разбиране за значението на морето, сами спъваха стопанската си независимост и своята стопанска сила. Те като да се примиряваха, че тяхното предназначение в живота на човечеството е да са „орачите на Европа“ [...] през 45 годишния си свободен живот доказвахме на всички, че смело държим първенство в отрицателното отношение на славянството към морето“ (Мишев 1924: 5). Следва голяма критика на нашето мореплаване, риболов и морско стопанство. В подобен дух е и статията на Т. Ангелов от същия брой под заглавие „За нашето море“, в която се подчертава, че още Аспарух е разбирал значението на нашето море, като е построил защитен насип край Варна. През същата 1924 г. в издаваното във Варна списание „Море“ четем статия на С. Черноморски „Може ли българинът да обикне морето?“, в която е отбелязано: „Вярно е, че ние, българите не сме морски народ, не защото не можем да бъдем по своите физически и духовни качества, а защото тънем в предразсъдьци, че морето не е дадено на нас...“ (Черноморски 1924: 9). Могат да бъдат дадени още множество примери за подобни по дух статии, които извършват исторически ретроспекции, сипят укори и тласкат към съвременен преодоляване на българското закъснение. Очертаната перспектива е характерна за междувоенния период и е част от посочения „проблем“ на българина с морето.

На страниците на списание „Морски сговор“ се публикуват множество български поетични, белетристични и пътеписни открития на морето и образци на световната морска проза, сред които е и Джоузеф Конрад. Тук се появяват първите му преводи в пресата като четиво с продължение. Те са и едни от първите форми на творческо въздействие върху български писатели или пишещи моряци. Това са: новелата „Младост“ в превод на Бистра Бошнакова (1929, № 1, 2, 3, 4, 5, 7–8) и „Потъването на Тремолино“ (определено като повест в подзаглавието) в превод на Добрин Василев. Този стоящ встрани от канона писател е наречен от Радка Пенчева „българският морелюбец“ и е преоткрит от нея в началото на новия ни век в цитираната книга „Морето на българина“ (Пенчева 2016: 36–49). В своя очерк за него тя представя значимата му културна дейност във Варна (където работи като драматург в театъра и уредник на Варненската библиотека) и прави преглед на няколко негови морски разказа („Завръщане“, „Очите на морето“, „Раздвоеният орех“), на двете му изследвания на морската тема („Морето в българската поезия“ и „Бяло море в представите на българина“) и други негови текстове (Пенчева 2016: 36–46).

Макар и останал встрани от нашата литературна класика, той има подобаващо място в маринистичните ни хроники, с което го удостоява на два пъти не кой да е, а нашият морски хронист Върбан Стаматов в

ключовата си книга „В мъглата. Българинът и морето“ [...] и в автобиографичната „Заложник и беглец заникъде“. Добрин Василев е един от големите учители на Стаматов и той рисува портрета му с особена любов. Нарича го „моряк на сухо по принуждение“, „неразбран провинциален чуждак с фигура на български Хидалго, погребан в прашина Варна, заедно с покрусата от войните, но и заедно със светлия порив към изкуството, знанието, красотата и морето...“ (Стаматов 1997: 61–63), разказва как Добрин Василев е искал да напише повест за един „безименен местен Сизиф“, „пръв самотен мореплавател“, който по 15 часа на ден пресява пясък и обли камъчета за вилите на богатшите, за да си купи лодка. Когато има лодката (купува я с финансовата помощ на сп. „Морски сговор“), той отплава и изчезва с нея.

В книгата си „В мъглата. Българинът и морето“ Стаматов се спира на маринистичните заслуги на Василев и на студията му „Морето в българската книжнина“. Той цитира откъси от нея, в които ясно виждаме как Добрин Василев утвърждава Конрадовата маринистична проза като образец за нашата: „Любопитно е да се проследи как е оценявал преди повече от половин век най-изпъкващите маринистични творби у нас такъв неуморен радетел и пропагандатор на морската идея, писател, критик и изкуствовед като Добрин Василев“, пише Стаматов и цитира неговата оценка: „Българската поезия никога не отиде по-далеч от обхващане на морето като природна пейзажна даденост... Чиста морска поезия не биде създадена. Още по-малко в продължение на дълги години не можа да бъде създадена и морска белетристика. Ние не сме родили нито един готов за белетристика моряк като Джоузеф Конрад, Пиер Лоти или Станюкович“ (Стаматов 1992: 290).

Откривател и анализатор на творческото взаимодействие между Конрад и Добрин Василев е англицистката Петя Цонева¹⁰. Тя поставя акцент върху новелата „Лодка“ на Добрин Василев и вижда в нея не само мореплавателския порив на „българския Хидалго“ (несъмнена е връзката с историята за лодката и самотния мореплавател, за които разказва Стаматов), но и вълнуваща творческа парафраза на преведения от него по-рано откъс за „Тремолино“ от автобиографичната книга „Огледалото на морето“. Трябва да отбележим, че Тремолино е онзи Конрадов кораб, за чието действително съществуване няма сигурни доказателства (както при другите му кораби) и затова съществуват хипотези, че може да е въображаем¹¹. Името и съзвучното с него описание

¹⁰ Своите наблюдения тя представи в съвместния ни доклад на Люблинската конференция през юни 2016 (вж. бележката под линия в началото на статията).

¹¹ В биографията си „Животът на Джоузеф Конрад-Коженьовски“ Зджислав Найдер пише: „Историята на кораба „Тремолино“, макар и по-малко неправдоподобна, отколкото участието в карлистката конспирация, също буди съмнения и изисква корекции. Ханс ван Марле, обследвайки внимателно архива на Департамента Буш дьо Рон, твърди, че през периода, който ни интересува, нито един от 3500-те кораба не носи името „Тремо-

издават поетичните характеристики на трептящия кораб, уподобен на птица, която докосва и с двете си криле вълните. Ето как звучи в превод на Д. Василев част от описанието на кораба: „Името му бе „Tremolino“ (тук в бележка под линия е сложил, че името означава „Треперушко“). Как би трябвало да се преведе тази дума сега? Може би „Трептящий“? Какво чудновато име за безстрашното малко корабче, което потапяше при плаване и двете си стени в бушуващата пяна на вълните. Дене и ноще – да, така беше – аз го усещах как трепери, наистина трепери – но това беше от силното напрежение на неустрашимия му порив. В своето кратко, но блестящо съществуване той на нищо не ме научи, но ми даде всичко. Нему благодаря за пробуждането на моята първа любов към морето...“ (Конрад 1933:19–20). Макар и стар, преводът е верен на емоцията и поетизма на Конрадовите редове, предава характерната за него любов към корабите.

В наблюденията на Петя Цонева изчезването на лодката (със символното име „Морейка“) в края на новелата на Добрин Василев не е знак за нейната смърт, а функция на безкрайния хоризонт и вечно-то пътуване, то е красноречив отворен финал, който пренася битието ѝ някъде отвъд, в надеждата и мечтата. В нейната интерпретация брегът е противовес на мамещия с безбрежността си океан (което кореспондира с определението на Стаматов, че Василев е морски мечтател и пленник на брега), а лодката носи в себе си света на Конрадовите кораби.

Генерацията на писателите моряци

Основният тип автор, при който търсим и откриваме форми на творческо докосване и типологична близост, това е писателят моряк като творец, който се намира в активна връзка с морето и пренася своя опит, знание и визии в литературата. Такива са и Върбан Стаматов, и столетният капитан далечно плаване Васил Вълчанов¹² (р. 1915 г.), капитанът далечно плаване Васил Дачев¹³ (р. 1932), писателите маринисти Никола Радев¹⁴ (1940–2016) , Тодор Велчев Коруев, наричан

лино“, нито е бил предвождан от Доменик Цервони“ (Найдер 2006: 99–100).

¹² Кап. Васил Вълчанов е завършил Морското училище във Варна, започва да плава като моряк по време на Втората световна война, а след войната до 1963 г. осъществява множество морски и океански плавания. Морската му биография е белязана от неповторими екстремни изживявания.

¹³ Кап. Васил Дачев е завършил Висшето военноморско училище „Никола Йонков Вапцаров“ във Варна със специалност „Корабоводене“ и е бил капитан по Дунав и шурман далечно плаване по морета и океани. Плавал е с кораби на Българския морски флот и пътническото параходство „Балканшип“. С пасажерския кораб „Варна“ е преминал през значими пристанища от Шпицберген до екватора. Автор е на пътеписната поредица „По сините алеи на планетата“.

¹⁴ Седем години служи във военноморския флот и параходството „Български морски флот“ като първи помощник капитан (на корабите „Люлин“, „Васил Друмев“, „Вежен“ и „Христо Ботев“). Плавал е по целия Световен океан и е посетил 49 морски

„Морският вълк“ (1935–2010)¹⁵. Морската проза на Конрад обаче влиза в съзвучие и с автори като представения вече Добрин Василев и Борис Априлов Ахото (1921–1995), които не са професионални моряци, но са влюбени в морето и носят моряшка идентичност. Жанровият обхват, който вземаме под внимание, включва както белетристични творби, така и пътеписни и мемоарни книги.

Активната и професионална връзка с морето от позицията на моряка и капитана като водач на кораба (не пасивно-същностелната на пасажера) е един от конструктите на творчеството на Конрад, които упражняват силно рецептивно влияние особено върху типа писател-моряк. Морската служба на Конрад включва не само знания и умения, но и етичен кодекс на поведение в морето спрямо трудни ситуации, отговорности към кораба и екипажа. Конрад натрупва дългогодишен моряшки опит, насочен към световните океански води. За него истинското море не е това, което се вижда от брега. Черно море е просто „бурно езеро“ (Конрад, Домбровски 1959: 20), а Средиземно море „детска стая на морския занаят“ („The Nursery of the Craft“ – заглавие на глава от „Огледалото на морето“), стремежът му е отвъд Херкулесовите стълбове (Гибралтар). Плаванията му, обхващащи окръглено 20 години от неговия живот¹⁶ на 20 кораба, респектират с маршрутите си, с преживените екстремни ситуации и изпитания. Той изкачва всички стъпала на морската стълбица, преминава през морски зони, които се считат за бойно кръщение на моряка (като нос Хорн и нос Добра Надежда) и се отнася изключително отговорно към професията си. В своята автобиографична книга „Огледалото на морето“ (1906) определя морето като решаващ създател на своя характер и съдба и му отдава почит и благодарност, а в другата си автобиографична книга „Личен дневник“ (1912) нарича морето свой дом. Моряшкият и капитанският (водачески) дискурс на писането му и капитанската му автолегенда са едни от най-важните фактори на рецептивно въздействие.

Важно е и това, че даровете на мореплавателския живот, осеняващи словото му, са в същото време плод на изгнаническата му и мигрантска полска съдба, която го запраща към морето на 17 години, останал без

държави. В моряшката му визитка се вписват няколко преживени в морето урагана и циклона. Неслучайно е наричан и Морският вълк. Утвърден белетрист и маринист, дългогодишен председател на Съюза на българските писатели (вж Коцева, Радев 2012).

¹⁵ Завършва Морското училище във Варна, бил е помощник капитан на траулера „Феникс“, пресякъл е Тропика на рака на 24.07.1968 г., пресякъл Екватора на 1.08.1968 г. в осмия рейс. Автор е на 12 книги.

¹⁶ От есента на 1874 г., когато се качва на първия си кораб „Mont Blanc“ в Марсилия, до 18 януари 1894 г., след слизането му от „Adova“, без да се смята плаването с военния „Реди“. Но чистото време, прекарано в морето, е изчислено педантично от Юзеф Милобендзки като 12 години и 20 дни, от които 11 години, 1 месец и 11 дни е бил на платноходи, а през останалото време на параходи (в това число и смесения „Vidar“) (Милобендзки 1972: 8).

родители¹⁷ (като дете споделя тяхното изгнание във вътрешността на Русия). Морето лекува ранената му душа и съдба и го въвежда в света на безграничното, дава му нова самоличност, усещане за свобода и принадлежност към общност – общността на екипажа, чието единство се калява по време на трудна ситуация. Тази ситуативност е един от факторите на въздействие и типологичен паралел, който най-силно сближава Конрад с Върбан Стаматов и Борис Априлов, при които мотивите на изгнанието и бягството към свободата (по време на социалистическия период) са особено важни, а също и привличането на световните океански води.

Не на последно място е важна универсалната страна на творческата философия, която Конрад постига чрез морето. Тя пронизва цялостното му творчество с идеята за морето приятел и враг, във връзката между мечта и трезвост (най-добре развита в „Огледалото на морето“). Всяка от творбите си има и собствено послание. Така например „Тайфун“ е творба, която учи как да преминаваме през бурите, преборвайки се с тях, и че те не могат да бъдат заобиколени. „Негърът от екипажа на „Нарцис“ е творба за сплотяващата сила на борбата за човека и общността, „Прагът на зрелостта“ е роман за възрастовата инициация (узряването) като преодоляване на онези изпитания, които блокират възможността за действие и ни карат да се чувстваме преследвани от миналото.

В някои от творбите на споменатите писатели можем да открием директни препратки към творчеството на Конрад. Така например в поестта „Мълчанието на света“ на Борис Априлов става дума за „тайфи от хора, достойни да населят прозата на Джоузеф Конрад“ (Априлов 1985). Тодор Велчев Коруев споменава в интервю името на Конрад като един от най-големите морски писатели, „написали книги за морето, равни на библията“, и добавя, че „големите писатели маринисти изобразяват колосалното раздвоение на моряшката душа, която усеща и разбира живота в мига, в деня, а не оставя това за утре, за бъдещето“ (Коруев 2005).

Ясно видима е Конрадовата следа в пътеписния сборник на Никола Радев „Седем ключа на вода“, където очите на норвежкия капитан Кнут Ерихсон са сравнени с очи на капитан от разказ на Джоузеф Конрад: портретът му определено напомня за Конрадовите капитани – мълчаливи, решителни и носещи съкровена тайна. „Бил с бели коси и изпито северно лице, а очите му сини и детски, каквито могат да бъдат само очите на възрастен капитан от разказ на Джоузеф Конрад“ (Радев 1987:148). Очарованието на този образ засилва един романтичен акцент – след раздялата с жена си той пътува винаги заедно със своето пиано, пренася го на всеки следващ кораб и лекува душата си в морето и с музиката. След преживени 40 години по море жестокият

¹⁷ Баща му Аполон Коженъовски е поет, преводач, патриот, осъден е на изгнание заради революционната му дейност.

африкански вихър Хамсин потапя кораба на Ерихсон, точно преди да го пенсионира. Историята на този капитан е разказана на Никола Радев от Атанас Петков Корсара – също капитан далечно плаване и един от светлите образи в пътеписната книга. Тя много напомня повествователния модел на „чутите истории“ на Конрад (“Tales of Hearsay”), както именува един от сборниците си (1918) – в него влизат: считаният за първи разказ на Конрад „Черният моряк“ (“The Black Mate”), „Душата на воина“ (“The Warrior’s Soul”) „Княз Роман“ (“Prince Roman”) и „Приказката“ (“The Tale”). Този модел на разказване интерпретира историите като предание, което писателят се стреми да съхрани, вдъхновен от случващото се в тях и тяхното послание, от героите и характерите. Отношението към екипажа, кораба и международната общност на моряците, преборването с екстремните ситуации, ролята на капитана и страстта към географията (особено видима в есето „За географията и някои откриватели“) показват близостта на моряшкото писане на Радев до това на Конрад. „Зад гърба ти морето е постижение, което никой никога не ще ти отнеме. То си остава постижение за цял живот“ (Радев 1987: 243), казва той в края на „Седем ключа на вода“ и тези думи могат добре да изразят онова, което писателят моряк може да каже с гордост за живота си.

Ясно видими са и образът на Конрад и неговото творчество при поета, писателя и капитана далечно плаване Васил Дачев. Мотото на творческия автопортрет на Дачев е свободна парафраза на финалните думи от предговора към „Огледалото на морето“¹⁸, който гласи: „Бих искал да се отблагодаря на морето, на неговите кораби и хора, на които оставам задължен за всичко, изградили ме такъв, какъвто съм“ (Конрад 2008: 39). Дачев е автор на осем тома от пътеписната поредица „По сините алеи на планетата“, издадени през периода 2006–2013 г.: „Великото море на залеза“, „Солените перли на Атлантика“, „В лоното на викингите“, „Под ледената шапка на планетата“, „Черната перла – Африка“, „Моето люлчено Черно море“, „Ехо от вълните“. В тях можем да попаднем на поредица от концепти, характерни за творчеството на Конрад – корабът като плаващ дом („Негърът от екипажа на „Нарцис“), морето като школа и огледало на морския живот, идеята за домашното море-люлка в „Мое люлчино Черно море“ (в случая Черно море, а не Средиземно, както при Конрад), героиката на мореплаването, двете лица на океана, отговорността към кораба и екипажа, опознаването на далечни географски и културни пространства. Както отбелязва в рецензията си Валентин Димитров, „хиляди страници, възникнали и благодарение на проплаваните хиляди морски мили с пътническия кораб „Варна“, разказват за морета, пристанища, битки, открития,

¹⁸ “... It is the best tribute my piety can offer to the ultimate shapers of my character, convictions, and, in a sense, destiny – to the imperishable sea, to the ships that are no more, and to the simple men who have had their day“ (Конрад 2008: 39).

легенди, исторически и природни забележителности по курса на кораба. По-важни от тях обаче са събитията, които владеят умовете и сърцата на хората на борда“ (Димитров 2012).

Че Конрад е любим автор на Стаматов, научаваме от Георги Ингилизов, който споменава този факт в книгата си със спомени „Морето е тяхното мастило“¹⁹. Самият той не пише за Конрад в автобиографичните си книги, където отделя внимание на любимите си четива, което поставя въпроса за отсъствието. Но в същото време сходствата между Стаматов и Конрад са големи и засягат биографични и светогледни измерения: характеристиките на мореплавателската идентичност, магнетизмът на световните океански води, дуализмът на океанското пространство и стихия, отношението към кораба, пътешественическите мотиви, мотивите на изгнанието и изолацията, бягството в свободата, етичния кодекс, автобиографичната мореплавателска легенда, мореплавателската ерудиция, конструирането на национална и интеркултурна морска стратегия.

За две български проекции на „Тайфун“

Новелата „Тайфун“ (1899) е първата преводна творба на Конрад, която излиза като книжно издание през 1928 г., в превод на Руси Русев, в серията „Бисери от знаменити романи на всемирната литература под редакцията на Д. Б. Митов“. (Нов превод на творбата прави Светослав Пиперов, публикуван в том първи на „Съчинения в пет тома“ под редакцията на Христо Кънев и издаден във Варненското издателство „Георги Бакалов“.) Тя се оказва и един от най-знаковите текстове на Конрад за българската рецепция, който поражда интригуващи отражения – с екстремната си ситуация (тайфунът), с капитанското и човешко решение спрямо нея (взето от Макхуър, капитана на кораба Нан-шан в творбата) – решение, което отвежда към преминаване през околото на тайфуна и гласи, че бурите не могат да бъдат заобиколени – неизбежна е срещата и борбата с тях – философия борческа и доказваща, че нещата, които се случват „на живо“, винаги са по-важни от описаните в книгите и че нито една „книжна препоръка“ не може да се сравни с реалното решаване на трудна ситуация, която се случва в морето (метафорично казано „морето на живота“). Очевидно това е доста дръзка, но и реалистична философия – както спрямо конкретната мореплавателска ситуация, така и в житейско-философски план. Творбата на Конрад съдържа съвсем реални параметри на преживения тайфун, които могат да бъдат описани с езика на морската метеорологична терминология²⁰, но същевременно показва и неизбежността на изпитателните

¹⁹ „Обичаше да говори за световната маринистична литература, ценеше Виктор Конецки и Владимир Санин, обожаваше Мелвил и Конрад, но като че ли най-много обичаше Жоржи Амаду“, пише Г. Ингилизов (Ингилизов 2016:27).

²⁰ На тях е посветена статията на Брендан Кавана, публикувана в превод на Георги

екстремни ситуации, които се случват в живота. Въпреки неравностойната борба със стихията корабът Нан-шан оцелява и изглежда като ранен и изморен воин в края на новелата.

Може би най-добре е обобщил посланията на творбата писателят-емигрант в Италия Густав Херлинг-Груджински във въображаемото си интервю с капитан Макхуър, героя на „Тайфун“: „Конрад – подкарах аз отчаяно по-нататък (пише Херлинг в ролята на водещ въображаемото интервю) – никога не се интересува от хора, които плуват безвластно по течението на обикновени събития и шаблонни чувства. Забелязва ги с окото си на художник и мореплавател едва тогава, когато със свръхчовешко усилие на волята и сърцето се опитат да надникнат отвъд спокойния, несмутимия и тайнствен ход на съдбата.“ Макхуър отговаря семпло по моряшки, че не разбира много от това умно дърдорене, но оценява онова, което е разбрал Конрад: „Ако говорите за тайфуна – най-важното е да държиш курса. [...] Този господин Конрад е разбрал нещата добре. Цялата мъдрост, повтарям, е да държиш курса въпреки всичко, останалото е неразгадаема съдба“ (Херлинг-Груджински 1991: 63–64).

Ще се спра на две показателни форми на рецептивно ехо, породено от Конрадовата творба – при автора на мемоарни книги капитан Васил Вълчанов и при водещия ни маринист Върбан Стаматов.

В първия случай (при В. Вълчанов) става дума за младежки прочит, който оказва решаващо и дълготрайно въздействие върху избора на жизнен път и личностната философия и води до многократни връщания към творбата. Значението на новелата е посочено от Вълчанов в двукратно проведеното от авторката на този текст интервю (писмено и „на живо“) през пролетта и есента на 2016 г., благодарение на благословеното дълголетие и помощта на дъщерята на столетния капитан (Мария Вълчанова).

Във втория случай, при мариниста Върбан Стаматов, живял до 1998 г., за съжаление такава директна възможност не съществуваше. Отправна точка към издирването на ефекта от „тайфуна“ на Конрад открих в спомените на мариниста Георги Ингилизов „Морето е тяхното мастило“, в които се казва, че в „Островитяни“ на Стаматов за пръв път е описан тайфун в българската литература. Това сведение наведе на мисълта, че може би в това първо описание има известен дял и Конрад. Подадената информация отведе до аналитичния съпоставителен прочит на споменатия роман на Стаматов, при което бяха открити някои симптоматични сходства Конрад/Стаматов.

Първото сходство е на ситуативно ниво – в „Островитяни“ също става дума за капитан (капитан Кирилов), който взема решение за преминаване през тайфуна и е обвиняван от някои членове на екипажа

(така е и в творбата на Конрад). Корабът в „Островитяни“ е разбит и потъва (в „Тайфун“, макар и „плячкосан“ от бурята, корабът се завръща като стар и уморен воин). Показателно е, че носи име на планина – „Рила“ (препратка към релацията море-планина в българската традиция, често българските кораби носят имена на планини). Моряците се спасяват на остров в Полинезия, където капитанът не само е лекуван от полинезийците, но и се потопява в тяхната морска митология, която съответства на неговия вътрешен повик към морето. Полинезийската песен за прераждането на живота в образа на променливата луна носи усещане за изгнание и желание за връщане в родината: „И луната умира всеки месец/, но щом се докосне до живата вода на океана, отново оживява, така и вие, като се върнете в родината...“²¹

Очарованието на местните хора с тяхната апология на морето препраща и към други творби на Конрад: „Младост“ („Youth“), където за пръв път се появява екзотичният бряг на Сингапур в т. нар. Малайска трилогия със свързващ образ капитан Том Линдгард: „Лудостта на Алмайер“ („Almayer's Folly“), „Изгнаникът от островите“ („An Outcast of the Islands“) и „Спасение“ („The Rescue“) – творби, свързани с любимия на Конрад Малайски архипелаг. Знаем, че Конрад за пръв път въвежда остров Борнео в английската литература с първия си роман „Лудостта на Алмайер“ и че посещава острова с кораба „Видар“ през 1887 г., където е очарован от местния свят. Според оценката на Джон Стейп, когато идва тук, той е вече „... друг човек. Навършил е 30 години, оглежда обралия с буйна растителност местен пейзаж, местните животински видове и човешки типове. Научил се е как да издържа при екзотични и понякога трудни условия. Влиянието, което са оказали върху него пътуванията до Малайския архипелаг, съвсем непропорционално на размера им във времето и пространството, се оказва силно и дълбоко“ (Стейп 2009: 80).

Тези няколко щрихи показват малка част от примерите за съзвучие между две творчески вселени, идващо от сродна визия за морето. В творчеството на Стаматов могат да се открият още много примери за близостта.

Вторият разказ за българска следа на „Тайфун“ отвежда към необикувената биография на капитан далечно плаване Васил Вълчанов. Роден на 17 юни 1915 г. в Пловдив, той се влюбва в морето и избира да следва морската си мечта на 17 години (записва се в Морското училище във Варна) – на същата възраст, на която Конрад напуска Краков и заминава за Марсилия под гневния „обстрел“ на роднинското мнение. Една от книгите, която го вдъхновява да стане моряк, е споменатото първо българско издание на „Тайфун“ – единствената книга на Конрад,

²¹ Стаматов, В. *Островитяни*. София, „Български писател“, 1968, с. 13.

която кап. Вълчанов препрочита на български и английски през целия си живот. Битката с бурята и победата на човека и кораба над нея са извор на нестихващо вдъхновение за него – започва да мечтае за подобни екстремни изживявания. В младите си години Васил Вълчанов става член на организацията „Български морски сговор“.

Няколко епизода от живота на Васил Вълчанов са почти толкова филмови, колкото и творбите на Конрад, много обичани от киното. През Втората световна война той работи като старши помощник на борда на италианския танкер „Жозефина Жирарди“, който превозва течено гориво от Новоросийск и Батуми през Варна към Германия. През май 1941 г. танкерът е торпилиран и потопен в Егейско море и той е един от двамата по чудо оцелели. Потъването на кораба е по думите на кап. Вълчанов „величествено и неопишуемо страшно“, а описаната в „Секретни доставки“ картина напомня за пожара на кораба „Юдея“ (с прототип кораба „Палестина“) от новелата „Младост“, но е много по-страшно. Плувайки 5 часа и 20 минути със счупен крак без цел и посока, първо сред дъжд от бомби, после ослепен от разлетия във водата петрол, той е спасен от преминаващ военен кораб. Вълнуващ е разказът за волята, която го кара да се бори за живота си и която той чува като вътрешен глас. „В този миг, потънал в пълно безсъзнание, почувствах, че някаква сила ме вдига от пода, където лежах безчувствен, и ме поведе през навигационното и рулевото помещение. Вървах като сомнамбул без да виждам и разбирам какво става с мен. Бил съм със счупен от взрива крак, нещо, което разбрах по-късно, но съм вървял подпрян от невидимото, което ме водеше. Когато стигнах до края на мостика, чух в подсъзнанието си нечий глас, който ми нареждаше „Скочи в морето“. Хвърлих се мигновено във водата. Потънах дълбоко. Усетих как студената вода обля цялото ми тяло. В този миг почувствах, че мозъкът ми заработи и съзнанието ми се върна“ (Вълчанов 2006: 46). Най-голямото му щастие е проглеждането (след внимателните лекарски грижи на кораба-спасител).

Друг изключителен епизод е случаят с крайбрежния кораб „Пирин“ (от т. нар. „Финикийска флота“ – първите доста примитивни търговски кораби след поражението на България през Втората световна война). През 1947 г., след преживяна буря в Егейско море, корабът намира убежище в залива близо до гръцкия град Митилин. По това време дипломатическите връзки между България и Гърция са прекъснати, затова корабът е пленен, екипажът е съден и се намира под заплахата от смъртно наказание.

Следващ изключителен епизод са секретните доставки на оръжие за Алжирския фронт за национално освобождение през 1960 г. с кораба „Бреза“ – една изключително трудна и рискована операция, завършила с успех. Заради нея именно кап. Вълчанов е награждаван с най-високите почетни отличия на Алжир, а също и с български орден.

Пореден екстремнен епизод е преживяната буря в Бискайския залив през 1961 г., когато морският вятър е между 10 и 11 бала, вълните са като планини и напомнят картината на Айвазовски „Деветият вал“. Васил Вълчанов е капитан на кораба „Христо Ботев“ и полага всички усилия за постигане на най-добра навигация (подробно описани в „Секретни доставки“). В най-трудния момент на кораба зазвучава песента хит и до днес „Twist again“, любима песен на моряците, вдъхва им настроение и кураж. Корабът танцува във вихъра на бурята, проведени са маневри, подобни на описаните в „Тайфун“.

Когато разказва за своите преживяния, капитан Вълчанов описва много внимателно всички свои капитански действия, свързани с навигацията и екипажа. Той твърди, че Конрадовият „Тайфун“ е бил за него и урок по навигация. За Конрад навигацията е една от най-отговорните страни на морската професия. Макар и да не взема от първи път капитанския изпит, той се отнася изключително сериозно към служебните отговорности и умения и в същото време вижда красотата на морето – такива очи има и капитан Вълчанов. Очевидно Конрад е бил и остава за него както романтично вдъхновение, така и учител по капитанско управление.

„Джоузеф Конрад ми беше любим писател затова, защото беше моряк, капитан на кораб, какъвто по неговия пример станах и аз“, каза в проведеното от мен интервю през 1916 г. столетният капитан²². „Джоузеф Конрад ми даде възможност да опозная величието, красотата и божествената стихийност на тропическите циклони и тайфуни. От него научих, че трябва да обичаме морето във всички негови прояви, в моменти на бури, при вълнения и при хубаво време, богато на слънце и необятен простор, и че за мен като капитан на кораб морето е мой дом и моят живот е винаги свързан с него. Аз мога само да се гордея с тази моя доживотна свързаност с морето, за което голям принос има творбата на Конрад „Тайфун“, която в младежките си години прочетох и от която ползвах изводи, когато упражнявах професията капитан далечно плаване. [...] Да, срещата ми с Конрад и прочитът на „Тайфун“ дадоха принос да се осъществи младежката ми мечта да стана капитан далечно плаване и успешно да се справям със ситуации, подобни на описания тайфун в творбата на моряка-писател“ (Вълчанов, Григорова 2016).

След тази красноречива изповед на стария капитан можем да отбележим, че маринистиката на Конрад, както често се случва с рецепцията му по света, вдъхновява с носените от нея образци на човешко поведение. Той е писател, чийто авторов образ е силно вплетен в преиздавания от него морски свят, неотделим от него. Нееднократно се е

²² Интервюто не е публикувано досега на български. Представено е на английски на конференцията в Люблин през 2016 (вж. бележката в началото на настоящия текст).

отграничавал от приключенската морска проза, считайки я за недостатъчно дълбока, но всъщност я насища с духа на едно по-необикновено приключение – изпитанието. В много от романите му има и доста трудни, външно негероични психологически ситуации, реалистични, взети от често накъсания, фрагментарен поток на живота. Но това, което най-силно привлича към него и което видяхме в посочените примери, е свързано преди всичко със смелостта да се поддържа курсът въпреки обстоятелствата. Голям учител в това отношение е морето.

Литература

- Априлов 1985: Априлов, Б. *Мълчанието на света*. Електронна публикация на сайта на автора <https://borisaprilovahoto.wordpress.com/2013/05/06>
- Аспарухов 2002: Аспарухов, А. Джоузеф Конрад. В: *Преводна рецепция на европейските литератури в България*. т. 1. *Английска литература*. София, БАН, 2002, с. 338–343.
- Вълчанов 2008: Вълчанов, В. *Бурни времена: Секретни доставки на оръжие. Спомени за събития от близкото минало*. София, „БГ книга“, 141с.
- Димитров 2012: Димитров, В. Васил Дачев, подвластен на морската идея. // Морски вестник „Компас“, 2012, №1, http://morskivestnik.com/compass/news/2012/012012/012012_39.html
- Домбровский 1959: Dąbrowski, M. Rozmowa z J. Conradem. W: Dąbrowska (Red.). M. *Szkice o Conradzie*. Warszawa, PIW, 1959, s. 17–23.
- Жеромски 1964: Żeromski, S. Joseph Conrad. W: *Joseph Conrad Korzeniowski*, (opr. R. Jabłkowska), Warszawa, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1964, s. 200–204.
- Ингилизов 2016: Ингилизов, Г. *Морето е тяхното мастило. Моите срещи с писатели маринисти*. София, „Рива“, 2016, 108 с.
- Квейцински 1924: Квейцински, З. Полско-английски писател. // *Полско-български преглед*, 1924, №21, с.171–172.
- Конрад 1933: Конрадъ, Дж. Потъването на „Тремolino“. // *Морски сговор*, 1933, № 1, с.19–20.
- Конрад 2008: Conrad J. *The Mirror of the Sea and Personal Records*. (Introd. Keit Carabin), London, Wordsworth Edition, 2008, 303p.
- Коруев 2005: Коруев, Т. В. Смъртта не е частна собственост // *Дума*, 15.08.2005, <http://old.duma.bg/2005/0805/150805/kultura/cul-4.html>
- Коцева, Радев 2012: Коцева, Е., Радев, Н. Писателят Никола Радев на 71. Стига едни и същи са разпискивали чашата, да работим всички за България (Интервю). *Blitz.bg*: <https://www.blitz.bg/article/29330>, 15 Февр. 2012, 14:39
- Милобедзки 1972: Miłobędzki, J. *Conrad w żeglarskiej kurcie: Wybór publicystyki morskiej Josepha Conrada*. (Tłum., wstęp i komentarz J.Miłobędzki). Gdańsk, Wyd. Morskie, 1972, 163 s.
- Мишев 1924: Мишев, Н. Българите и морето. // *Морски сговор*, 1924, №1, с. 5–8.
- Найдер 2006: Najder, Z. *Życie Josepha Conrada Korzeniowskiego*, t.I. Lublin, Gaudium, 527 s.

- Новков 2016: Новков, М. Великото опровержение (послеслов). В: Ингилизов, Г. (Съст.) *Морето е тяхното мастило. Моите срещи с писатели маринисти*. София, „Рива“, 2016, с.106–107.
- Пацукевич 2008: Pacukiewicz, M. *Dyskurs antropologiczny w pisarstwie Josepha Conrada*. Kraków, Uniwersytas, 2008, 302 s.
- Пенчева 2016: Пенчева, Р. *Морето на българина. Морски етюди в българската литература 1924–1944*. Велико Търново, „Астарта“, 2016, 128 с.
- Радев 1987: Радев, Н. *Седем ключа на вода*. София, „Народна младеж“, 1987, 249 с.
- Симънс 2009: Simmons A. (introd.) *Joseph Conrad in Context*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 338 p.
- Стаматов 1973: Стаматов, В. *Писма от морето*. Варна, Държавно издателство, 1973, 191 с.
- Саматов 1992: Стаматов, В. *В мъглата – българинът и морето*. София, „Летописи“, 1992, 363 с.
- Стаматов 1997: Стаматов, В. *Заложник и беглец за никъде*. София, „Отечество“, 1997, 413 с.
- Стейп 2009: Stape, J. *Joseph Conrad*. Warszawa, Świat książki, 2009, 480 s.
- Херлинг-Груджински 1991: Herling-Grudziński, G. *Żywi i umarli. Szkice literackie*. Lublin, FIS, 1991, с.71.
- Черноморски 1924: Черноморски, С. *Може ли българинът да обикне морето? // Море, 1924, № 6, с. 9–11.*